

imiona
JEZUSA
i drogi modlitwy

Duchowość Wschodu i Zachodu

Irénée Hausherr SJ

imiona
JEZUSA
i drogi modlitwy

Przekład
Anna Kocot

TYNIEC

WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Tytuł oryginału: Nom du Christ et voies d'oraison, Edizioni Orientalia Christiana
del Pontificio Istituto Orientale.

Redakcja:
Elżbieta Wiater

Korekta:
Justyna Jagódka

Projekt okładki: Katarzyna Bruzda
<http://iluminatornia.pl>

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów
L.dz. 7/2023, Tyniec, dnia 11.01.2023 r.
† Szymon Hiżycki OSB, opat tyniecki

Wydanie pierwsze: Kraków 2023

ISSN 1644-2288
ISBN 978-83-8205-230-5

© Copyright by Edizioni Orientalia Christiana del Pontificio Istituto Orientale
© Copyright for Polish edition by Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów
ul. Benedyktyńska 37, 30–398 Kraków
tel.: +48 (12) 688 52 95, +48 534 037 299
e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl
www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:
Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów
druk@tyniec.com.pl

Spis treści

Przedmowa.....	9
Wykaz skrótów.....	13
Bibliografia.....	15
Wstęp.....	35

Część pierwsza: Imiona Pana Jezusa

A. W Piśmie Świętym i u Ojców Kościoła	45
1. Kwestia mnogości imion	45
2. Jakimi imionami określają Jezusa w Ewangeliach Jego przyjaciele, a jakimi wrogowie?	48
3. Imiona Jezusa w pozostałych tekstach nowotestamentowych.....	54
4. Imiona Zbawiciela u Ojców Apostolskich	60
5. Święty Ireneusz.....	71
6. Orygenes.....	74
7. Święty Bazyli	91
8. Święty Grzegorz z Nazjanzu	95
9. Święty Jan Chryzostom	99
10. Święty Afrahat.....	106
11. Filozofia imienia u św. Efrema.....	112
12. Pseudo-Dionizy Areopagita	127
13. Imiona Pańskie u św. Izaaka z Niniwy	130

B. Wśród chrześcijańskiego ludu	135
1. Akta męczenników	137
2. Poza aktami męczenników. Inskrypcje	147
3. Imiona Jezusa w apokryfach Nowego Testamentu.....	156
4. Imiona Pana Jezusa w liturgii	171
5. <i>Penthos</i> i czuła miłość	176
Podsumowanie części I	216

Część druga:
Wzywianie imienia

A. Drogi modlitwy nieustannej	221
1. Znaczenie i cel „modlitwy Jezusowej”	221
2. Akty modlitwy	230
3. Stan modlitwy.....	244
4. Przed Ewagriuszem.....	252
5. Ewagriusz z Pontu	259
6. Dwa rodzaje modlitwy czystej	267
7. Pamięć o Bogu	278
8. Ojcowie Pustyni	288
Podsumowanie	308
B. Modlitwy krótkie	309
1. Ich pewne istnienie i ukryta natura.....	309
2. Modlitwy krótkie w Ewangeliach	313
3. Modlitwy krótkie w innych księgach	
Nowego Testamentu	319
4. Modlitwy krótkie po czasach apostołów	321
5. Modlitwy krótkie u mnichów.....	326
6. Od św. Jana Chryzostoma	
do Pseudo-Chryzostoma, czyli od dowolności	
do jednolitości	344

7. Święty Diadoch z Fotyki – modlitwy krótkie i psychologia pamięci o Bogu	353
8. Modlitwa i modlitwy krótkie u św. Izaaka z Niniwy	366
C. Prośba o miłosierdzie	377
D. Rozkwit „modlitwy Jezusowej”	409
E. Dominacja modlitwy do Jezusa	467
Zakończenie	489
Dodatek	517
Słownik	527

Przedmowa

Zwrot „imiona Chrystusa” przywodzi na myśl arcydzieło Fraya Luisa de León *De los Nombres de Cristo*. Niniejsza książka do podobnego miana jednak nie aspiruje, nie zawiera też teologicznych dyskusji. Dotyczy prostszej sprawy – praktyki religijnej; mianowicie tego, jakimi imionami i w jakim celu chrześcijanie Kościołów Wschodnich tak naprawdę wzywali Pana Jezusa.

Tym dwóm zagadnieniom poświęcono poszczególne części tomu: I. Imiona, jakimi określali Jezusa wierni; II. Drogi modlitwy nieustannej, jakie zalecali i jakimi podążali asceci Kościołów Wschodnich. Skoro, z teologicznego punktu widzenia, każda modlitwa jest wzywaniem imienia i skoro jest ona także zbawienna – *a nie dano ludziom pod niebem żadnego innego imienia, przez które moglibyśmy być zbawieni*¹ (Dz 4,12) – czy to samo odnosi się również do fonetycznego, że tak to określimy, wołania imienia Jezus? Jakie są źródła tej tradycji? W jaki sposób stopniowo rozwinęła się ona tak bardzo, że dla niektórych przestała być tylko jedną z wielu dróg, stając się drogą modlitwy doskonalszej od pozostałych, a może i jedynej?

Wspomniana przez nas „prostsza sprawa” nieustannie urasta w środowisku chrześcijańskim do rangi kwestii zasadniczej. Aby zająć się nią tak, jak na to zasługuje, należałoby

¹ Wszystkie cytaty z Pisma Świętego, o ile nie oznaczono inaczej, podano w przekładzie Biblii Tysiąclecia, wyd. 5 [przyp. tłum.].

wysłuchać wszystkich świadectw z przeszłości, a to zadanie niemożliwe do wykonania. Dokonano zatem kwerendy częściowej, przeglądając dokumenty wybrane spośród tych, które albo same w sobie wydawały się tu najbardziej nieodzowne, albo w największym stopniu potwierdzały opinie innych osób. Wyniki poszukiwań przedstawiono w niniejszej publikacji.

Oddawany w takiej postaci do rąk czytelnika szkic może nużyć szczegółowymi opisami, a jednocześnie rozczarowywać brakiem tego, co pominięto. Tym, którzy autorowi będą czynić wyłącznie zarzuty, odpowiedziałbym następująco: ponieważ wyszukiwanie imion Pana w rozmaitych dziełach sprawiało mi tak wielką radość, że czyniłem to, póki nie utraciłem resztek mego wzroku, dlaczegoż wy, których oczy są zdrowe, nie spróbujecie znaleźć tyle samo przykładów, uzupełniając stworzony wykaz?

Do tych, którzy w niniejszej książce będą dostrzegać tylko bezużyteczne dłużyzny, powiem: jeżeli do waszych dusz nie przemawiają te badania dotyczące imion Pana Jezusa, zawsze możecie przedłożyć nad nie jakąś miłą dla ucha, intuicyjną i katafaticzną opowieść. Nie zapominajcie zresztą o zastępach profesorów i studentów, którzy swoją cenną cierpliwość i pomysłowość ofiarowują mniej interesującym zagadnieniom. Jestem chrześcijaninem i nic, co dotyczy Chrystusa, nie jest mi obojętne. Odnosi się to zwłaszcza do Jego imion, które w pewnym sensie utożsamiają się z Osobą Pana.

Można by skrytykować sam układ dzieła, nie istnieje bowiem odpowiednie rozróżnienie pomiędzy imionami Jezusa a wzywaniem imienia. Zdarzało się, że jakiś szczegół, a nawet akapit, który mógłby znaleźć się w pierwszej części, zamieszczony został w drugiej, bądź też odwrotnie.

Jako autor ze spokojem przyjmuję wszelkie krytyczne uwagi, życząc sobie, aby zdolniejsi ode mnie, którzy w przyszłości będą zajmować się tą tematyką, w mniejszym stopniu zasłużyli na przygany. Jeden jedyny zarzut natomiast wykluczam i przed nim – jak ufam – wobec Boga nie muszę się bronić: oskarżenie, że nie sprzyjałem całym sercem wszelkim ludzkim wysiłkom zmierzającym do osiągnięcia pokoju, w jedności z Panem, na drodze praktykowania czystej i nieustannej modlitwy. Jeśli jednak znalazłby się jeszcze ktoś, kto by mnie podejrzewał o coś przeciwnego – cóż: „Jezu Chryste, Synu Boży, zmiłuj się nad nami”. Amen.

Wykaz skrótów

- PL Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, wyd. J.-P. MIGNE, t. 1–217, Parisiis 1844–1855.
- PG Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, wyd. J.-P. MIGNE, t. 1–161, Parisiis 1857–1866.
- ŹrMon Źródła Monastyczne, Kraków 1993–

Bibliografia¹

- BACHT H., *Das „Jesus-Gebet“ seine Geschichte und Problematik*, „Geist und Leben” 24 (1951), s. 326–338.
- BEHR-SIGEL E., *La Prière à Jesus, ou le Mystère de la spiritualité monastique orthodoxe*, „Dieu Vivant” 8 (1947), s. 69–94.
- BERGUER G., *La puissance du nom. Ses origines psychologiques* [referat wygłoszony na VI Międzynarodowym Kongresie Historii Religii, Bruksela 1935], „Archives de Psychologie de la Suisse Romande” 25 (99) 1936, s. 313–322.
- BLOOM A., *Contemplation et ascèse. Contribution orthodoxe*, [w:] *Technique et Contemplation*, Bruges 1949 (Études Carmelitaines, 28), s. 49–67.
- BRIANCZANINOW I., *Besedy o molitve Iisusovoj (Causeries sur la prière de Jésus...)*, wyd. klasztoru w Valamo, Finlandia, Serdobol 1938.
- *O molitwie Isusowej. Biesieda starca s uczenikom*, Sankt Petersburg 1867 [wyd. ang.: TENŻE, *On the Prayer of Jesus*, przekł. F. LAZARUS, London 1952; wyd pol.: TENŻE, *O modlitwie Jezusowej. Rozmowa starca z uczniem*, przekł. P. NIKOLSKI, Poznań 2021].
- BUŁGAKOW S., *Filosofija imieni (Philosophie du nom)*, Paris 1953.
- *The Orthodox Church*, rozdz. XI: *Orthodox Mysticism*, London 1935, s. 168n [wyd. pol.: TENŻE, *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła prawosławnego*, przekł. H. PAPROCKI, Białystok–Warszawa 1992].
- CRAINIC N., *Das Jesusgebet*, przekł. W. BIEMEL, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 60 (1941), s. 341–353.

¹ Bibliografię i przypisy opracował o. T. Špidlik, któremu w tym miejscu pragnę wyrazić swoją głęboką wdzięczność.

- Das Herzensgebet. Mystik und Yoga der Ostkirche. Die Centurie der Mönche Kallistus und Ignatius*, red. A. ROSENBERG, München 1955.
- De Cultu SS. Nominis Jesu, a S. Bernardino Senensi Propagato, et a S. Joanne Capistrano a Calumniis Vindicato*, Paris 1869 (*Acta Sanctorum*, 10), s. 318–323.
- DEISSMANN A., *The Name Jesus*, [w:] *Mysterium Christi, Christological Studies by British and German Theologians*, wyd. G.K.A. BELL, G.A. DEISSMAN, London 1930.
- Filokalia* (św. NIKODEMA HAGIORYTY): editio princeps: *Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν...*, Wenecja 1782; wielokrotnie wznawiana, np.: Ateny 1893; 1900; 1957–1958; przekłady rosyjskie: *Dobrotolubije*, wyd. P. WIELICZKOWSKI, Moskwa 1793, reedycja w dwóch częściach: 1853, 1855; *Dobrotolubije*, wyd. I. BRIANCZANINOW, Sankt Petersburg 1857; wydanie przygotowane przez TEOFANA REKLUZA (GOWOROWA), opublikowane przez Monaster św. Pantelejmona na górze Athos, 1877 (5 tomów), trzy reedycje ukazały się w latach 1877–1913; wydanie Synodalnej Typografii, Moskwa 1902 (w języku cerkiewnośłowiańskim); tłumaczenia na języki zachodnioeuropejskie: *Petite Philocalie de la prière du coeur*, przekł. J. GOUILLARD, Paris 1953; *Writings from the Philocalia on Prayer of the Heart*, przekł. E. KADLOUBOVSKY, G.E.H. PALMER, [cz. 1], London 1951; *Early Fathers from the Philocalia*, przekł. E. KADLOUBOVSKY, G.E.H. PALMER, [cz. 2], London 1954; *Kleine Philokalie*, oprac. M. DIETZ, I. SMOLITSCH, Zürich–Köln 1956.
- GARDET L., *Un problème de mystique comparé...*, „Revue Thomiste” 1952, s. 642–679.
- GORODETZKY N., *The Prayer of Jesus*, „Blackfriars” (luty 1942), s. 74n.
- H. DE B., *La prière du Coeur*, „Messager de l’Exarchat Russe en Europe Occidentale” 4 (1953), s. 13–40.
- HAUSHERR I., *Les Exercices Spirituels de Saint Ignace et la méthode d’oraison hésychaste*, „Orientalia Christiana Periodica” 20 (1954), s. 7–26.

- *L'Hésychasme. Étude de Spiritualité*, „Orientalia Christiana Periodica” 22 (1956), s. 5–40, 247–285.
- *La Méthode d'oraison hésychaste*, Rome 1927 (Orientalia Christiana, 9/2,36).
- *Note sur l'invention de la méthode hésychaste*, Rome 1930 (Orientalia Christiana, 20), s. 179–182.
- *Variations récentes dans les jugements sur la Méthode d'oraison des hésychastes*, „Orientalia Christiana Periodica” 19 (1953), s. 424–428.
- IVÁNKA E., VON, *Byzantinische Yogis?* „Zeitschrift des Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 102 (Neue Folge 27) 1931, s. 234–239.
- JUGIE M., *Les origines de la méthode d'oraison des hésychastes*, „Echos d'Orient” (kwiecień–czerwiec 1931), s. 179–185.
- KRIVOSZEIN B., *Date du texte traditionnel de la „Prière de Jésus”*, „Messager de l'Exarchat du Patriarche Russe en Europe Occidentale” 7–8 (1951), s. 55–59.
- Le Nom de Jésus*, „La Vie Spirituelle” (styczeń 1952).
- MAKARYTCHOVA N., *Mitte des Herzen*, Zürich 1957.
- MALTZEW A., *Andachtsbuch der Orthodox-Katholischen Kirche des Morgenlandes*, Berlin 1895.
- MEYENDORFF J., *Le thème du „retour en soi” dans la doctrine palamite du XIVe siècle*, „Revue de l'Histoire des Religions” 2 (145) 1954, s. 188–206.
- NIGG W., *Des Pilgers Wiederkehr*, Zürich 1954.
- NIKODEM HAGIORYTA, *Εγχειρίδιον συμβουλευτικόν*, Ateny 1801¹, 1885².
- NÖLLE W., *Hesychasmus und Yoga*, „Byzantinische Zeitschrift” 47 (1954), s. 95–103.
- ORŁOW A.S., *Modlitwa Jezusowa w szesnastowiecznej Rosji* (tekst w języku rosyjskim), [bm] 1914 (Zabytki Literatury Starożytnej [seria w języku rosyjskim], 185).

- POPOV K., *Blażennoho Diadoha ucenie [...] o molitwie Iisusovoj*, „Travaux de l'Academia Ecclesiastica de Kiev” 3 (1902), s. 651–676.
- RECHEIS A., *Das Jesusgebet*, „Una Sancta” 9 (1954), s. 1–25.
- Oktrowennyje raskazy strannika duchownomu swojemu otcu (Récits sincères d'un pélerin à son père spirituel)*, Kazań 1884; dalszą część tekstu opublikowała Ławra Troicko-Siergijewska, Moskwa 1911; reedycja w języku rosyjskim: oprac. B. WYSESZLAWCEW, Paryż 1930, cz. 2; Ladimirowa (Czechosłowacja); obie części: Paryż 1948. Przekłady: na jęz. niem. przekł. R. VON WALTER, Berlin 1925; M. BADGASAROWA, Luzern 1944; Freiburg 1951; na jęz. franc: Irénikon-Collection, 5–7 (1928); J. GAUVAIN, Neuchâtel 1945 (Cahiers du Rhône, 2); *The Story of the Russian Pilgrim*, przekł. TH. BAILEY, London 1930; *The Way of a Pilgrim*, przekł. R.M. FRENCH, London 1930; *The Pilgrim Continues His Way*, [cz. 2], przekł. R.M. FRENCH, London 1943; *The Way of Pilgrim*, [cz. 1–2], przekł. TH. BAILEY, London 1943; *Racconti di un pellegrino russo*, przekł. L. BORTOLON, Milano 1955; (wyd. pol.: *Szczere opowieści pielgrzyma przedstawione jego ojcu duchownemu*, przekł. A. WOJNOWSKI, Poznań 1988).
- Sbornik o molitwie Iisusovoj (Recueil sur la prière de Jésus)*, wyd. monasteru rosyjskiego, Valaam 1936.
- SALAVILLE S., *Formes de prière d'après un Byzantin du XIVe siècle (Théolepte de Philadelphie)*, „Echos d'Orient” 39 (1940), s. 1–25.
- SCHULTZE B., *Der Streit um die Göttlichkeit des Namens Jesu in der russischen Theologie*, „Orientalia Christiana Periodica” 17 (1951), s. 321–394.
- SCHULTZE B., *Untersuchungen über das Jesus-Gebet*, „Orientalia Christiana Periodica” 18 (1952), s. 319–343.
- STEIN F.J., *Studien über die Hesychasten des vierzehnten Jahrhunderts*, Wien 1874.
- STENGEL C., *Sacrosancti Nominis Jesu Cultus et Miracula*, Augsburg 1613.

- Technique et Contemplation*, Bruges 1949 (Études Carmelitaines, 28).
- UN MOINE DE L'ÉGLISE D'ORIENT, *L'Invocation du nom de Jésus dans la tradition byzantine*, „La Vie Spirituelle” (1952), s. 38–45.
- *La Prière de Jésus*, „Irénikon” 3–4 (1947)¹, Chevetogne 1951²; 1959³ [wyd. pol.: MNICH KOŚCIOŁA WSCHODNIEGO, *Modlitwa Jezusowa*, przekł. K. GÓRSKI, Kraków 1993 (Biblioteka Życia Duchowego)].
- *On the Invocation of the Name of Jesus*, London 1950.
- UN MOINE DE L'ÉGLISE ORTHODOXE ROUMAINE, *L'avènement philocalique dans l'Orthodoxie roumaine*, „Istina” 1958, s. 295–328.
- WUNDERLE G., *Zur Psychologie des hesychastischen Gebetes*, Würzburg 1947.

Dzieła cytowane

- Acta Apostolorum Apocrypha*, wyd. R.A. LIPSIUS, M. BONNET, t. 1–2, Lipsiae 1883–1903.
- AFRAHAT, oprac. J. PARISOT, wyd. R. GRAFFIN, Paris 1894–1897 (Patrologia Syriaca, 1–2/1) [wyd. pol., wybrane mowy: TENŻE, *O modlitwie*, przekł. W. KANIA, Tarnów 1989 (Głos Tradycji, 18); TENŻE, *Mowa o pasterzach*, „Currenda” 4 (146) 1996, s. 472–475; TENŻE, *O wierze (Demonstratio Prima. De Fide. Patrologia Syriaca I, 5–45)*, przekł. A. UCIECHA, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2 (37) 2004, s. 158–170; TENŻE, *O miłości (Demonstratio Secunda. De Caritate. Patrologia Syriaca I, 48–96)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1 (39) 2006, s. 53–67; TENŻE, *O poście (Demonstratio Tertia. De Ieiunio. Patrologia Syriaca I, 97–136)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1 (42) 2009, s. 85–96; TENŻE, *O modlitwie (Demonstratio Quarta. De Oratione. Patrologia Syriaca I, 137–182)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1 (43) 2010, s. 31–44; TENŻE, *O wojnach (Demonstratio Quinta. De Bellis. Patrologia Syriaca I, 184–237)*, „Śląskie Studia Histo-

ryczno-Teologiczne” 2 (43) 2010, s. 248–262; TENŻE, *O synach przymierza (Demonstratio Sexta. De Monachis. Patrologia Syriaca I, 240–312)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1 (44) 2011, s. 177–197; TENŻE, *O pokutujących (Demonstratio Septima. De Paenitentibus. Patrologia Syriaca I, 313–360)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1 (46) 2013, s. 5–17; TENŻE, *Mowa VIII: O ożywieniu umarłych (Demonstratio VIII: De resurrectione mortuorum, PSyr 1, 361–405)*, „Vox Patrum” 34 (61) 2014, s. 503–516; TENŻE, *O pokorze (Demonstratio IX: De Humilitate. Patrologia Syriaca I, 408–441)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2 (47) 2014, s. 256–266; TENŻE, *Mowa X: O pasterzach (Demonstratio X: De pastoribus, PSyr 1, 444–465)*, „Vox Patrum” 34 (62) 2014, s. 593–602; TENŻE, *O obrzezaniu (Demonstratio XI: De Circumcisione. Patrologia Syriaca I, 467–504)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2 (48) 2015, s. 343–355; TENŻE, *List synodalny (Demonstratio XIV: Exhortatoria. Patrologia Syriaca I, 573–726)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1 (46) 2013, s. 18–51]; TENŻE, *Mowa XVIII: Przeciw Żydom o dziewictwie i świętości (Demonstratio XVIII: Adversus Iudaeos de virginitate et sanctitate, PSyr 1, 817–844)*, „Vox Patrum” 37 (68) 2017, s. 593–604; TENŻE, *Mowa XXII: O śmierci i czasach ostatecznych (Demonstratio XXII: De morte et novissimis temporibus, PSyr 1, 992–1049)*, „Vox Patrum” 38 (69) 2018, s. 797–815.

ALLO E.B., *Saint Paul. Première épître aux Corinthiens*, Paris 1934.

Apophthegmata Patrum (série alphabétique), wyd. J.B. COTELIER, Paris 1677 (Ecclesiae Graecae Monumenta, 1), s. 338–712 (=PG 65,71–440).

AMMONAS, oprac. F. NAU, wyd. F. NAU, R. GRAFFIN, Paris 1915 (Patrologia Orientalis, 11).

ANNE COMMÈNE, *Alexiade*, wyd. B. LEIB, Paris 1937 [wyd pol.: TAŻ, *Aleksjada*, t. 1–2, przekł. i oprac. O. JUREWICZ, Wrocław 2005 (Arcydzieła Kultury Antycznej)].

- ARYSTOFANES, *Lysistrata*, [w:] *Scholia Graeca in Aristophanem*, wyd. F. DÜBNER, Paris 1877, s. 248–272 [pol. wyd. w: TENŻE, *Lizystrata. Sejm kobiet. Plutos. Komedia*, przekł. i oprac. J. ŁAWIŃSKA-TYSZKOWSKA, wstęp J. ŁANOWSKI, Wrocław 2005 (Arcydzieła Kultury Antycznej)].
- ARYSTOTELES, *Ethica Nicomachea*, [w:] TENŻE, *Opera omnia*, Paris 1850, t. 2, s. 1–130 [wyd. pol.: TENŻE, *Etyka nikomachejska*, przekł. i oprac. D. GROMSKA, Warszawa 2007].
- ASÍN PALACIOS M., *Logia et Agrapha Domini Jesu apud Moslemicos Scriptores*, wyd. F. NAU, R. GRAFFIN, Paris 1919, s. 335–431 (*Patrologia Orientalis*, 13).
- ATANAZY, ŚW., *Vita Antonii*, [w:] TENŻE, *Opera omnia*, t. 2, PL 26,835–977; por. *Vitae Patrum*, t. 1, PL 73,125–170; przekład na łacinę starożytną: *Un témoin important du texte de la Vie de S. Antoine par S. Athanase*, wyd. G. GARITTE, Bruxelles–Rome 1939 [pol. wyd.: ŚW. ANTONI, *Żywot. Pisma ascetyczne*, przekł. ZBIOROWY, red. nauk. E. WIPSYCKA, *ŻrMon* 35, Kraków 2005].
- BACHT H., „*Meditari*” in den ältesten Mönchsquellen, „*Geist und Leben*” 28 (1955), s. 360–373.
- BALINGHEN A., DE, *De Orationibus Iaculatoriis*, Lille 1617¹; Antwerpia 1618².
- *Thesaurus Orationum Iaculatoriarum*, Coloniae Agrippinae 1626.
- BALTHASAR H.U., VON, *Die Hiera des Evagrius*, „*Zeitschrift für Katholische Theologie*” 63 (1939), s. 86–106, 181–206.
- List Barnaby*, [w:] *Patres Apostolici*, wyd. F.X. FUNK, Tybinga 1901, s. 38–97 [pol. wyd.: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, przekł. A. ŚWIDERKÓWNA, oprac. M. STAROWIEYSKI, Kraków 1998² (Biblioteka Ojców Kościoła, 10), s. 179–199].
- BARSANUFIUSZ, *Pisma*, wyd. N. HAGIOREITOU, Wenecja 1816.
- BÄUMER S., *Histoire du Bréviaire*, t. 1–2, przekł. R. BIRON, Paris 1905.
- BAUMSTARK A., *Geschichte der syrischen Literatur*, Bonn 1922.

- BAZYLI ŚW., *Pisma*, wyd. J. GARNIER, P. MARAN, t. 1–3, Paryż 1721–1730; PG 29–32.
- BAZYLI ŚW., *Les Ascétiques ou Traitez spirituels* [...], przekł. G. HERMANT, Paris 1673.
- BÉKÉS G., *De Continua Oratione Clementis Alexandrini Doctrina*, Rzym 1942 (Studia Anselmiana, 14).
- BENEDYKT, ŚW., *Regula Monasteriorum*, wyd. A.J. SCHUSTER, Turyn 1942 [wyd. pol.: ŚW. BENEDYKT Z NURSJI, *Reguła*; ŚW. GRZEGORZ WIELKI, *Dialogi*, przekł. A. ŚWIDERKÓWNA, Kraków 1994].
- BERTRAND F., *Mystique de Jésus chez Origène*, Paris 1951.
- BIDAWID R.J., *Les Lettres du Patriarche nestorien Timothée I* [tekst chaldejski i tłumaczenie łacińskie], Rzym 1956 (Studia e Testi, 187).
- BIETENHARD H., ὄνομα, [w:] *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, red. G. KITTEL, t. 5, Stuttgart 1949, kol. 242–283.
- BONA J., *Opera omnia*, Venetiis 1764.
- BOUSSET W., *Apophthegmata, Studien zur Geschichte des ältesten Mönchtums*, Tübingen 1923.
- *Kyrios Christos, Geschichte des Christusblaubens von den Anfängen des Christentums bis Irenaeus*, Göttingen 1913.
- BREMOND A., *Notes et documents sur la religion néo-platonicienne*, „Recherches de Science Religieuse” 23 (1933), s. 102–112.
- BREMOND H., *Histoire du sentiment religieux en France*, t. 7: *La métaphysique des Saints*, Paris 1929.
- BRUN P.M., *La Vie de saint Dosithée*, „Orientalia Christiana” 26 (1932), s. 102–123 [pol. wyd. w: ŚW. DOROTEUSZ Z GAZY, *Pisma ascetyczne*, przekł. M. BORKOWSKA, wstęp L. NIEŚCIOR, ŻrMon 51, Kraków 2010].
- BULGAKOW S.N., *Orthodoxie*, Sibiu–Hermannstadt 1933 [pol. wyd: TENŻE, *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła Prawosławnego*, przekł. H. PAPROCKI, Białystok–Warszawa 1992].

- BUZY D., *Vie de Soeur Marie de Jésus Crucifié (1846–1878)*, Paris 1926.
- CABROL F., *Kyrie eleison*, [w:] *Dictionnaire d'Archéologie et de Liturgie*, t. 8, [cz.] 1, kol. 908–916.
- Contemplation*, [w:] *Dictionnaire de Spiritualité*, t. 2, oprac. ZBIOROWE, kol. 1643n.
- Corpus Inscriptionum Graecarum*, oprac. A. BOECKH, t. 1–5, Berlin 1882–1887.
- COTELIER J.B., *Ecclesiae Graecae Monumenta*, t. 1–3, Luteciae–Parisiorum 1677–1686.
- CYCERON, *De Officiis*, [w:] *M. T. Ciceronis Opera*, wyd. J.A. ERNESTI, t. 16, Londini 1830, s. 1065–1277 [pol. wyd. w: TENŻE, *O państwie. O prawach. O powinnościach. O cnotach*, przekł. W. KORNA-TOWSKI, Warszawa 1960 (Biblioteka Klasyków Filozofii)].
- *De Finibus Bonorum et Malorum*, [w:] *M. T. Ciceronis Opera*, wyd. J.A. ERNESTI, t. 14, Londini 1830, s. 161–461 [pol. wyd.: TENŻE, *O najwyższym dobru i złu*, [w:] TENŻE, *Księgi akademickie. O najwyższym dobru i złu. Paradoksy stoików. Rozmowy tuskulańskie*, przeł. W. KORNA-TOWSKI, Warszawa 1961 (Biblioteka Klasyków Filozofii), s. 165–442].
- CYRYL ZE SCYTOPOLIS, *Vita Euthymii; Vita Sabae*, wyd. E. SCHWARTZ, Leipzig 1939 (Texte und Untersuchungen, 49/2); dłuższą redakcję opublikował K. Koikylides (Jerozolima 1905).
- DIADOCH Z FOTYKI, *Cents chapitres sur la perfection spirituelle. Vision. Sermon sur l'ascension*, przekł. E. DES PLACES, Paris 1943 (Sources Chrétiennes, 5 bis).
- Didache*, [w:] *Patres Apostolici*, wyd. F.X. FUNK, Tybinga 1901, s. 1–37 [pol. wyd. w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, przekł. A. ŚWIDERKÓWNA, oprac. M. STAROWIEYSKI, Kraków 2010² (Biblioteka Ojców Kościoła, 10), s. 33–40].

- DIEKAMP F., *Doctrina Patrum de Incarnatione Verbi*, Münster in W. 1907.
- DISDIER M. TH., *Elie l'Ecdicos et les ěτερα κεφάλαια attribués à S. Maxime*, „Echos d'Orient” 31 (1932), s. 17–43.
- DÖLGER F. J., *ΙΧΘΥΣ* [t. 1:] *Das Fischsymbol in frühchristlicher Zeit*, Münster in W. 1910; [t. 2:] *Der heilige Fisch in den antiken Religionen und im Christentum*, Münster in W. 1922.
- EFREM, św., *Commentaire sur la Genèse*, wyd. R. M. TONNEAU, Louvain 1955 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 152–153).
- *Ephrem Syri Opera Omnia quae exstant Graece, Syriace, Latine in sex tomos distributa*, wyd. J. S. ASSEMANI, Rzym 1732–1746.
- Hymni de Fide*, wyd. E. BECK, Louvain 1955 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 154–155).
- *Hymni et Sermones*, wyd. TH. J. LAMY, t. 1–4, Malines 1882–1902.
- *S. E. Prose Refutation of Mani, Marcion and Bardaisan*, wyd. C. MITCHELL, t. 1–2, London 1912–1921.
- ESTIENNE H., *Thesaurus Graecae Linguae*, Paris 1842–1847.
- EUZEBIUSZ Z CEZAREI, *Historia ecclesiastica*, wyd. E. SCHWARTZ, t. 1–3, Leipzig 1903–1909 (Griechischen Christlichen Schriftsteller, 9) [pol. wyd.: TENŻE, *Historia kościelna*, przekł. i oprac. A. LISIECKI, Poznań 1924 (Pisma Ojców Kościoła w Polskim Tłumaczeniu, 3); reprint: Kraków 1993].
- EWAGRIUSZ SCHOLASTYK, *Historia ecclesiastica*, wyd. J. BIDEZ, L. PARMENTIER, London 1898 [pol. wyd.: TENŻE, *Historia Kościoła*, przekł. S. KAZIKOWSKI, Warszawa 1990].
- EWAGRIUSZ Z PONTU, *Pisma*, wyd. W. FRANKENBERG, Göttingen 1912.
- EVERGETINOS P., *Synagoge*, Konstantynopol 1861.
- FÉNELON F., *Le gnostique de saint Clément d'Alexandrie*, wyd. P. DUDON, Paris 1930.

- FILOKSEN Z MABBUG, *Homélie*, wyd. E. LEMOINE, Paris 1956.
- FILON Z ALEKSANDRII, *De Vita Contemplativa*, wyd. F.C. CONYBEARE, Oxford 1895.
- FOERSTER W., *Κύριος*, [w:] *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, red. G. KITTEL, t. 3, Stuttgart 1938, s. 1038–1056.
- FOLLIET G., *Des moines euchites à Carthage en 400–401*, Berlin 1957 (Studia Patristica, 2), s. 386–399.
- FORGET J., *Synaxarium Alexandrinum*, Paryż 1905–1926 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 18–19).
- GARITTE G., *Un témoin important du texte de la Vie de S. Antoine par S. Athanase*, Bruxelles–Rome 1939.
- GASSISI S., *Gleichzeitige Hymnen in der byzantinischen Liturgie*, „Byzantinische Zeitschrift” 18 (1909), s. 347–348.
- GERONTIUS, *Vie de sainte Mélanie la Jeune*, wyd. M. RAMPOLLA DEL TINDARO, Rzym 1905 [pol. wyd.: TENŻE, *Żywot Melanii Młodszej*, przekł. K. WOJTALIK, Warszawa 2016].
- GEYER P., *S. Silviae Peregrinatio*, [w:] TENŻE, *Itinera Hierosolymitana Saeculi IV–VIII*, Lipsiae 1898 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 39), s. 35–101.
- GOLTZ E., VON DER, *Das Gebet in der ältesten Christenheit*, Leipzig 1901.
- GOUILLARD J., *Un auteur spirituel du douzième siècle, Pierre Damascène*, „Echos d’Orient” 38 (1935), s. 257–278.
- GRÉBAUT S., *La prière „Eqabani” ou les litanies du Christ*, „Orientalia” 4 (1935), s. 426–440.
- GRÉGOIRE H., *Recueil des Inscriptions Grecques Chrétiennes d’Asie Mineure*, z. 1, Paris 1922.
- GRZEGORZ Z NAZJANZU, ŚW., *Contra Julianum*, Paris 1609; PG 35.
– *Les Discours théologiques*, przekł. P. GALLAY, Paris 1942.

- GRZEGORZ Z SYNAJU, *La Vie de Grégoire le Sinaïte*, wyd. J. POM-
JALOWSKY, Sankt Petersburg 1894.
- GRUMEL V., *Acémètes*, [w:] *Dictionnaire de spiritualité*, [t.] 1, kol.
169–175.
- GUIBERT J., DE, *Leçons de théologie mystique*, Toulouse 1955.
- HAMMAN A., *Prières des premiers chrétiens*, Paris 1951.
- Handbuch für rechtgläubige (orthodoxe) Christen*, Hersbruck 1948.
- HAUSHERR I., *Direction spirituelle en Orient autrefois*, Rome 1955
(Orientalia Christiana Analecta, 144).
- *L'Imitation de Jésus-Christ dans la spiritualité byzantine*, [w:] *Mélan-
ges F. Cavallera*, Toulouse 1948, s. 231–259.
- *Le Métérikon de l'abbé Isaïe*, „Orientalia Christiana Periodica” 12
(1946), s. 286–301 [polski przekład samego dzieła ukazał się jako:
Meterikon. Mądrość Matek Pustyni, wybór i oprac. M. BAGIN,
A.-A. THIERMEYER, przekł. B. WIDŁA, Warszawa 2004 – przyp.
tłum.].
- *Le Traité de l'oraison d'Evagre le Pontique (pseudo-Nil)*, „Revue
d'Ascétique et de Mystique” 15 (1934), s. 34–170.
- *Penthos. La doctrine de componction dans l'Orient Chrétien*, Rome
1944 (Orientalia Christiana Analecta, 132).
- *Philautie. De la tendresse pour soi à la charité selon Saint Maxime le
Confesseur*, Rome 1952 (Orientalia Christiana Analecta, 137).
- HEILER F., *Das Gebet*, München 1923⁵.
- HERMAS, *Pasterz*, [w:] *Die Apostolischen Väter*, wyd. F.X. FUNK, Tübin-
gen 1906, s. 144–238 [pol. wyd. w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Oj-
ców Apostolskich*, przekł. A. ŚWIDERKÓWNA, oprac. M. STAROWIEY-
SKI, Kraków 2010² (Biblioteka Ojców Kościoła, 10), s. 211–291].
- HOLL K., *Fragmente vornicänischer Kirchenväter aus den Sacra Paralle-
la*, Leipzig 1899 (Texte und Untersuchungen, 20).
- HOLZNER J., *Paul de Tarse*, przekł. L. JOHNER, Paris 1950.

- HUMBERTCLAUDE P., *La doctrine ascétique de saint Basile de Césarée*, Paris 1932.
- IGNACY Z ANTIOCHII, św., [w:] *Patres Apostolici*, wyd. F.X. FUNK, Tybinga 1901, s. 212–295 [pol. wyd. m.in. w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, przekł. A. ŚWIDERKÓWNA, oprac. M. STAROWIEYSKI, Kraków 2010² (Biblioteka Ojców Kościoła, 10), s. 113–119 (*Do Kościoła w Efezie*), 120–123 (*Do Kościoła w Magnezji*), 124–127 (*Do Kościoła w Tralleis*), 128–131 (*Do Kościoła w Rzymie*), 132–135 (*Do Kościoła w Filadelfii*), 136–139 (*Do Kościoła w Smyrnie*); 140–142 (*Do Polikarpa*)].
- IRENEUSZ Z LYONU, św., *Adversus haereses*, wyd. W. HARVEY, Cambridge 1857 [pol. wyd.: TENŻE, *Adversus haereses*, przekł. J. BRYLOWSKI, Pelplin 2018].
- *Contre les hérétiques*, ks. 3, wyd. F. SAGNARD, Paris 1952 (Sources Chrétiennes, 34).
- IZAAK Z NINIWY, św., *Pisma*, wyd. Syriackie: P. BEDJAN, Paris–Leipzig 1909; wyd. Greckie: N. THEOTOKIS, Leipzig 1770; TENŻE, *Mystic Trestises by Isaac of Niniveh*, przekł. A.J. WENSINCK, Amsterdam 1923.
- IZAJASZ, *Pisma*, wyd. AUGOUSTINOS, Jerozolima 1911; łac. wyd.: P.F. ZINUS z WERONY; zob. GUILLAUMONT A., *L'ascéticon copte de l'abbé Isaïe*, Kair 1956.
- JAKUB Z SARUG, *Homiliae Selectae*, wyd. P. BEDJAN, t. 1–5, Paris–Leipzig 1905–1910.
- JALABERT L., MOUTERDE R., *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, Paris 1929–1955.
- JAN KASJAN, św., *Conférences avec les Pères du Désert*, wyd. E. PICHERY, Paris 1955–1958 (Sources Chrétiennes, 43; 54) [pol. wyd.: JAN KASJAN, *Rozmowy z ojcami*, t. 1: *Rozmowy I–X*, przekł. i oprac. A. NOCOŃ, ŻrMon 20, Kraków 2002, t. 2: *Rozmowy XI–XVII*, przekł. i oprac. A. NOCOŃ, ŻrMon 43, Kraków 2015, t. 3: *Rozmowy XVIII–XXIV*, przekł. i oprac. A. WILCZYŃSKI, ŻrMon 49,

- Kraków 2017; TENŻE, *O wiedzy duchowej. Rozmowa XIV z ojcem Nestorem*, przekł. A. NOCOŃ, Kraków 2011 (Z Tradycji Mniszej, 48)].
- JAN KLIMAK, św., *Scala Paradisi*, wyd. P. TREVISAN, Torino 1941 (Corona Patrum Salesiana. Serie Greca, 8–9) [pol. wyd. m.in.: TENŻE, *Drabina raju*, przekł. W. POLANOWSKI, oprac. E. OSEK, Kęty 2019 (Biblioteka Europejska)].
- JAN MOSCHOS, *Pré spirituel*, przekł. M.J. ROUËT DE JOURNEL, Paris 1946 (Sources Chrétiennes, 12) [pol. wyd. w: TENŻE, *Słowo do pasterza*, przekł. J. BRYŁOWSKI; TENŻE, *Łąka duchowa*, przekł. J. BRYŁOWSKI, Warszawa 2013].
- JAN OD JEZUSA I MARYI OCD, *Notre-Dame de la Montée du Carmel*, Tarascon 1951.
- *Theologia Mystica et Epistola Christi ad Hominem*, Friburgi Br. 1912.
- JUGIE M., *Homélies Mariales Byzantines*, wyd. F. NAU, R. GRAFFIN, Paris 1926 (Patrologia Orientalis, 19).
- *Note sur le moine Nicéphore*, „Echos d’Orient” 35 (1936), s. 409–412.
- KAUFMANN C.M., *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*, Freiburg 1917.
- Kiewopečerskij Patérik*, przekł. M. WIKTOROWNA, Kijów 1870.
- KLEMENS ALEKSANDRYJSKI, *Pisma*, wyd. O. STÄHLIN, Leipzig 1905¹, 1936² [pol. wyd. niektórych pism: TENŻE, *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*, przekł. i oprac. J. NIEMIRSKA-PLISZCZYŃSKA, t. 1–2, Warszawa 1994].
- KLEMENS RZYMSKI, św., [w:] *Patres Apostolici*, wyd. F.X. FUNK, Tybinga 1901, s. 98–184 [pol. wyd. m.in. w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, przekł. A. ŚWIDERKÓWNA, oprac. M. STAROWIEYSKI, Kraków 2010² (Biblioteka Ojców Kościoła, 10), s. 51–81 (*List do Kościoła w Koryncie*), 92–101 (*Najstarsza homilia chrześcijańska*, tzw. *2 List do Kościoła w Koryncie*)].

- KNOPF R., *Ausgewählte Märtyrerakten*, oprac. G. KRÜGER, Tübingen 1929³.
- KOKKINOS F., *Żywot Saby Młodszege*, wyd. A. PAPADOPOULOS-KERAMEUS (Analecta Hierosolymeticas Stachylogias, 5).
- KOLOGRIVOF I., *Essai sur la sainteté en Russie*, Bruges 1953; przekł. niem.: TENŽE, *Das andere Russland*, München 1958.
- KRUMBACHER K., *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, München 1897².
- LABOURT J., BATTIFOL P., *Les Odes de Salomon*, Paris 1911.
- LADOUZE P., *Études sur le cénobitisme pachomien*, Louvain 1898.
- LAURENT V., *Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan*, Paris 1952.
- LECLERCQ H., *Conversion*, [w:] *Dictionnaire d'Archéologie et de Liturgie*, t. 3, [cz.] 2, kol. 797–2800.
- LELONG A., *Les Pères Apostoliques*, Paris 1910–1912.
- Livre des Degrés*, wyd. M. KMOŠKO, Paris 926 (Patrologia Syriaca, 3).
- LORIE L.TH.A., *Spiritual Terminology in the Latin Translations of the Vita Antonii*, Noviomagi 1955 (Latinitas Christianorum Primae-va, 11).
- LUBAC H., DE, *Histoire et Esprit. L'intelligence de l'Écriture d'après Origène*, Paris 1950.
- MADOZ P.J., *El amor a Jesucristo en la Iglesia de los Mártires*, „Estudios Eclesiasticos” 12 (1933), s. 313–344.
- MAKARY Z FILADELFIJ, *Neon eclogion*, wyd. AWWAKUM, ANTIM, Konstantynopol 1863.
- MAKSYM WYZNAWCA, *Centuries sur la charité*, przekł. J. PEGON, Paris 1943 (Sources Chrétiennes, 9).
- MARSILI S., *Giovanni Cassiano ed Evagrio Pontico. Dottrina sulla carità e contemplazione*, Roma 1936 (Studia Anselmiana, 5).

- MERCENIER P.F., *L'Antienne Mariale grecque la plus ancienne*, „Le Muséon” 12 (1939), s. 229–233.
- MITCHELL C. zob. EFREM.
- MOLLAT D., *L'Évangile de saint Jean*, Paris 1953.
- MORICCA U., *Un nuovo testo dell'„Evangelo di Bartolomeo”*, „Revue Biblique” 31 (1922), s. 20–30.
- MOULARD A., *Saint Jean Chrysostome*, Paris 1941.
- NAUCK A., *Jamblichi Chalcedensis De vita Pythagorica liber*, Sankt Petersburg 1884.
- NICÉTAS STÉTHATOS, *Vie de Syméon le Nouveau Théologien*, Rzym 1928.
- NIL Z ANCYRY, *De octo vitiis*, wyd. J.-B. COTELIER, Paris 1686 (*Ecclesiae Graecae Monumenta*, 3), s. 185–219.
- O'RAHILLY A., *Father William Doyle SJ*, London 1936.
- ORBE A., *La epinoia. Algunos preliminares historicos de la distincion κατ'ἐπίνοιαν*, Rzym 1955.
- ORYGENES, *Contra Celsum*, [w:] TENŻE, *Werke*, t. 1, wyd. P. KOETSCHAU, Leipzig 1899 (*Die Griechlichen Christlichen Schriftsteller*, 2) [pol. wyd.: TENŻE, *Przeciw Celsusowi*, przekł. S. KALINKOWSKI, oprac. S. KALINKOWSKI, W. MY SZOR, E. STANULA, Warszawa 1977 (*Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*, 17/1–2)].
- *In Exodum Homiliae*, [w:] TENŻE, *Werke*, t. 6, wyd. W.A. BAEHRENS, Leipzig 1920 (*Die Griechlichen Christlichen Schriftsteller*, 29) [pol. wyd. w: TENŻE, *Homilie o Księgach Rodzaju, Wyjścia, Kapłańskiej*, tłum. i oprac. S. KALINKOWSKI, Warszawa 1984].
- *In Ezechielem Homiliae*, [w:] TENŻE, *Werke*, t. 7, wyd. W.A. BAEHRENS, Leipzig 1925 (*Die Griechlichen Christlichen Schriftsteller*, 33) [pol. wyd. w: TENŻE, *Homilie o Księgach Izajasza i Ezechiela*, przekł. i oprac. S. KALINKOWSKI, Kraków 2000].
- *In Isaiam Homiliae*, [w:] TENŻE, *Werke*, t. 7, wyd. W.A. BAEHRENS, Leipzig 1925 (*Die Griechlichen Christlichen Schriftsteller*, 33)

- [pol. wyd. w: TENŻE, *Homilie o Księgach Izajasza i Ezechiela*, przekł. i oprac. S. KALINKOWSKI, Kraków 2000].
- *In Jeremiam Homiliae*, [w:] TENŻE, *Werke*, t. 3, wyd. E. KLOSTERMANN, Leipzig 1901 (Die Griechlischen Christlichen Schriftsteller, 6) [pol. wyd. w: TENŻE, *Homilie o Księdze Jeremiasza. Komentarz do Lamentacji Jeremiasza. Homilie o Księgach Samuela i Księgach Królewskich*, tłum. i oprac. S. KALINKOWSKI, Warszawa 1986].
 - *In Josue Homiliae*, [w:] TENŻE, *Werke*, t. 6, wyd. W.A. BAEHRENS, Leipzig 1920 (Die Griechlischen Christlichen Schriftsteller, 29) [pol. wyd. w: TENŻE, *Homilie o Księgach Liczb, Jozuego i Sędziów*, tłum. i oprac. S. KALINKOWSKI, Warszawa 1986].
 - *In Libro I Regum Homiliae*, [w:] TENŻE, *Werke*, t. 7, wyd. W.A. BAEHRENS, Leipzig 1925 (Die Griechlischen Christlichen Schriftsteller, 33) [pol. wyd. w: TENŻE, *Homilie o Księdze Jeremiasza. Komentarz do Lamentacji Jeremiasza. Homilie o Księgach Samuela i Księgach Królewskich*, tłum. i oprac. S. KALINKOWSKI, Warszawa 1986].
 - *In Lucam Homiliae*, [w:] TENŻE, *Werke*, t. 9, wyd. M. RAUER, Leipzig 1930 (Die Griechlischen Christlichen Schriftsteller, 35) [pol. wyd. w: TENŻE, *Homilie o Ewangelii św. Łukasza*, tłum. i oprac. S. KALINKOWSKI, Warszawa 1986].
- ORTA P.F., *Orazioni giacolorie...*, Roma 1706.
- PACHOMIUSZ, św., *S. Pachomii Vitae Graecae*, wyd. F. HALKIN, Bruksela 1932 [pol. wyd. w: TENŻE, *Pachomiana graeca. Vita Graeca Prima. List Ammon. Paralipomena*, przekł. E. DĄBROWSKA, oprac. E. WIPSYCKA, ŻrMon 65, Kraków 2013]; A. BOON, *Pachomiana Latina*, Louvain 1932 [pol. wyd. w: TENŻE, *Pachomiana Latina*, przekł. A. BOBER, W. MILISZKIEWICZ, M. STAROWIEYSKI, oprac. M. STAROWIEYSKI, ŻrMon 11, Kraków 1996].
- L.TH. LEFORT, *Les vies coptes de saint Pachôme et de ses premiers successeurs*, Louvain 1943.
- PETERSON E., *Εἰς Θεός. Epigraphische, formgeschichtliche und religionsgeschichtliche Untersuchungen*, Göttingen 1926.

- *Jüdisches und christliches Morgengebet in Syrien*, „Zeitschrift für Katholische Theologie” 57 (1934), s. 110–113.
- PHOKYLIDES J., *He Hiera Lavra tou hegiasmenou*, Aleksandria 1927.
- PICARD L., *Un second fr. Mutien. Le frère Mutien-Marie de Ciney, Gabriel Wiaux (1895–1940)*, Namur–Bruxelles 1943.
- PLATON, *Apologia, czyli Obrona Sokratesa*, [w:] TENŻE, *Oeuvres complètes*, przekł. M. CROISET, t. 1, Paris 1947–1956, s. 115–174 [pol. wyd. w: TENŻE, *Dialogi*, t. 1, przekł. i oprac. W. WITWICKI, Kęty 2005 (Biblioteka Europejska – Antyk)].
- *Teajtet*, [w:] TENŻE, *Oeuvres complètes*, przekł. A. DIÈS, t. 8, s. 113–246 [pol. wyd. w: TENŻE, *Dialogi*, t. 2, przekł. i oprac. W. WITWICKI, Kęty 2005 (Biblioteka Europejska – Antyk)].
- PLUTARCH, *Opera*, wyd. Th. DOEHNER, F. DÜBNER, Paris 1846–1882; TENŻE, *De Communibus Notitiis*, t. 4, s. 1295–1329.
- POSSELJANIN E., *Russkie podviiniki XIX-ogo veka (Ascètes russe du 19e siècle)*, Sankt Petersburg 1910.
- POUCEL V., *Pour que votre âme respire*, Paris 1936.
- PREUSCHEN E., *Palladius und Rufinus, ein Beitrag zur Quellenkunde des ältesten Mönchtums*, Giessen 1897 (Texte und Untersuchungen).
- PROBST F., *Lehre und Gebet in den drei ersten christlichen Jahrhunderten*, Tübingen 1871.
- *Liturgie der ersten drei christlichen Jahrhunderten*, Tübingen 1870.
- RAABE R., *Petrus der Iberer*, Leipzig 1895.
- RABOW P., *Seelenführung. Methodik der Exerzitien in der Antike*, München 1954.
- ROMAN MELODOS, *Pisma*, wyd. N.V. TOMADAKIS, Ateny 1954 [por. G. CAMMELLI, *Romano il Melode*, Firenze 1930].
- RUNCIMAN S., *La civilisation byzantine 330–1453*, Paris 1934.

- SABA WIELKI, *Règlement des Bienheureux et Saints Pères Sabas-le-Grand et Théodose-le-Cénobitique pour la vie des cénobites et des kelliotes*, przekł. PL. DE MEESTER, Lille 1937.
- SALAVILLE S., *Christus in Orientalium pietate*, „Ephemerides Liturgicae” 52 (1938), s. 221–236.
- *Formes ou méthodes de prière d’après un Byzantin du XIVe siècle, Théolepte de Philadelphie*, „Echos d’Orient” 30 (1940–1942), s. 1–25.
- *Office du Très Doux Jésus, antérieur au Jubilus de saint Bernard*, „Revue d’Ascétique et de Mystique” 25 (1949), s. 247–259.
- SAUDREAU A., *St. Maxime*, „Vie Spirituelle” 1 (1920), s. 255–264.
- SCHLUMBERGER G., *Sigillographie de l’empire byzantin*, Paris 1884.
- SCHMIDT K.L., *ἐπικαλέω*, [w:] *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, red. G. KITTEL, t. 3, Stuttgart 1938, s. 498–501.
- SEVERUS E., VON, *Meditari im Sprachgebrauch der heiligen Schrift*, „Geist und Leben” 26 (1953), s. 365–375.
- SOKRATES Z KONSTANTYNOPOLA, *Historia Ecclesiastica*, wyd. R. HUSSEY, Oksford 1853.
- STANILOAE D., *Două tratate ale Sfântului Grigorie Palama (Triada I, 2 și 3)*, „Anuarul Academiei Teologice Andreiane” 9 (1932–1933), s. 5–70.
- SYMEON NOWY TEOLOG, *Pisma*, wyd. D. ZAGORAIOS, Wenecja 1790.
- SYNKLETYKA, ŚW., *Vita et Gesta...*, wyd. J.-B. COTELIER, Paris 1677 (*Ecclesiae Graecae Monumenta*, 1), s. 201–277.
- THOMAS DA CÉLANO, *La légende de saint François*, wyd. S. RINALDI, Rzym 1806.
- TISCHENDORF C., *Apocalypses Apocryphae*, Lipsiae 1866.
- VASSILIEV A., *Anecdota Graeca*, Moskwa 1893.
- VILLER M., *Aux sources de la spiritualité de S. Maxime: les œuvres d’Evagre le Pontique*, „Revue d’Ascétique et de Mystique” 11 (1930), s. 239–268.

- Vita S. Pauli Iunioris*, wyd. H. DELEHAYE, Bruksela 1892 (Analecta Bolandiana, 11), s. 5–74.
- Vitae Patrum*, wyd. H. ROSWEYDE, PL 73,851–1024.
- WALLIS-BUDGE E.A., *The Paradise of the Fathers*, London 1907.
- WILMART A., TISSERANT E., *Fragments grecs et latins de l'évangile de Barthélemy*, „Revue Bibilque” 10 (1913), s. 161–190.
- WÜSTENFELD F., *Synaxarium, das ist Heiligen-Kalender der Coptischen Christen*, Gotha 1879.
- ZIEGLER J., *Dulcedo Dei. Ein Beitrag zur Theologie der griechischen und lateinischen Bibel*, Münster 1937.

Wstęp

W 1925 r. Reinhold von Walter wydał w Berlinie (Petropolis Verlag) niewielki, liczący 173 strony tomik, zatytułowany *Ein Russisches Pilgerleben*¹. W ten sposób świat zachodni odkrył krótką modlitwę nazwaną *Jesusgebet* – to dosłowne tłumaczenie rosyjskiego określenia молитва Иисусова, po grecku: Ἰησοῦ εὐχή lub: ἡ εὐχή τοῦ Ἰησοῦ a zatem nie „modlitwa Jezusa”², lecz – w jedynym możliwym tłumaczeniu tego określenia na język francuski – modlitwa skierowana do Jezusa: „Panie Jezu Chryste, Synu Boży, zmiłuj się nade mną (grzesznym)”.

¹ Niem. *Żywot rosyjskiego pielgrzyma*.

² Wyrażenie „modlitwa Jezusowa” przyjęło się w języku francuskim jako nieprzemyślane tłumaczenie niemieckiego terminu *Jesusgebet*, za pomocą którego R. von Walter oddał rosyjskie określenie *molitwa Jisusowa*, będące z kolei odpowiednikiem greckiego Ἰησοῦ εὐχή. Greka pozwala na użycie w tym kontekście konstrukcji *genetivus obiectivus*, francuski – przeciwnie, a przynajmniej nie ze słowem *prière* [modlitwa]. Można by zatem powiedzieć: „wzywanie Jezusa” albo ściślej: „wołanie Jezusa”, chociaż to ostatnie wyrażenie jest niejednoznaczne. „Modlitwą Jezusową” możemy nazywać wyłącznie tę odmawianą przez Jezusa. Jeśli próbujemy określać w ten sposób modlitwę skierowaną do Niego, naginamy prawa języka i gorszymy jego znawców. W niniejszej książce będziemy zatem używać terminu: „modlitwa do Jezusa”; wyrażenie „modlitwa Jezusowa” pojawi się natomiast w kontekście przywołania czyjejs opinii, o czym dodatkowo przypomni czytelnikowi cudzysłów lub podkreślenie. W dziele św. Jana Klimaka, stopień 9 (PG 88, 841C) zwrot Ἰησοῦ ἡ προσευχή odnosi się do modlitwy *Ojcze nasz*.

W pierwszym streszczeniu tego dziełka³ wspomniane wydanie podsumowano następująco:

Rosyjski oryginał tego dzieła nosi tytuł: *Szczere opowieści pielgrzyma przedstawione jego spowiednikowi*. Doprecyzowany brzmiałby: „W poszukiwaniu modlitwy nieustannej”. Rosyjski wieśniak, umiejący czytać i w pewnym stopniu pisać (ojciec zapewnił mu podstawy wykształcenia, aby syn mógł sobie radzić w życiu mimo zdeformowanego prawego ramienia), owładnięty był pragnieniem modlitwy wewnętrznej. Na próżno szukał jej tajemnicy u kaznodziejów, aż wreszcie spotkał odpowiedniego mistrza w osobie pewnego starca. Ten nauczył go odmawiać „modlitwę do Jezusa” najpierw 3000, później 6000, a następnie 12 000 razy dziennie, aż wreszcie – do woli. Ostatecznie to już nie pielgrzym odmawiał modlitwę, lecz ona sama „odmawiała się” w jego duchu i sercu podczas wszelkich wykonywanych przez niego zajęć, a nawet gdy spał. I jakże cudowne wydawała owoce! „[...] w duchu są to: słodycz Bożej miłości, wewnętrzny pokój, zachwycenie umysłu, czystość myśli, rozkoszne trwanie myślą przy Bogu; w zmysłach: przyjemne uczucie tajania w sercu, napełnienie słodyczą wszystkich członków, radosne wrzenie w sercu, lekkość i rześkość, radość życia, niewrażliwość na choroby i smutki. Pośród oświeceń wymienię: jasność umysłu, rozumienie Pisma Świętego, pojmowanie mowy stworzenia, zerwanie z próżnością, poznanie słodyczy życia wewnętrznego,

³ „Orientalia Christiana” 6 (1926), s. 174n.

przekonanie o bliskości Boga i Jego ku nam miłości”⁴. W ten sposób nasz wędrowiec raczej przelatuje niż przebiega Rosję i Syberię, wszędzie stwierdzając – wciąż z zaskoczeniem – nowe cuda, jakich dokonuje jego nieustanna modlitwa: w nim samym, w innych pobożnych duszach (nawet u chłopczyka, który odmawiał ją początkowo pod groźbą kary cielesnej), na samych wreszcie wilkach i żywiołach. Modlitwa nieustanna przywraca stan pierwotnej niewinności, w tym związane z nim szczęście i panowanie nad przyrodą.

Tak piękne obietnice nie mogły trafić w próżnię. Istniały po temu sprzyjające okoliczności: pierwsza wojna światowa przyniosła wielu ludziom cierpienie i jeszcze okrutniejsze rozczarowanie. Panujący przed 1914 r. dobrobyt mógł sprawić, że uwierzyli w ostateczne nastanie raju na ziemi, w którym wszystkie ich potrzeby miały być zaspokojone. Kładący kres tej euforii kataklizm obudził u wielu osób pragnienie pożywniejszej strawy duchowej. We wszystkich krajach Europy, w których pozwalały na to resztki wolności, odrodziło się trwające do dziś⁵ zainteresowanie literaturą duchową. W dużej mierze temu właśnie zjawisku przekład *Szczerých opowieści* zawdzięcza sukces, jakiego nigdy nie odniósł rosyjski oryginał. Mimowolnie przyczyniła się do tego sama rewolucja bolszewicka: wszędzie pojawiali się uchodźcy, którzy nie omieszkali reklamować

⁴ *Szczerę opowieści pielgrzymy przedstawione jego ojcu duchownemu*, przekł. A. WOJNOWSKI, Poznań 1988, s. 50 [przyp. tłum.].

⁵ Zapisano w 1960 r. [przyp. tłum.].

książki, choćby tylko przez samo wzbudzanie w swoich środowiskach sympatii i ciekawości względem „innej Rosji”⁶.

Lista książek o modlitwie do Jezusa wydłuża się z roku na rok. Nie mamy tu zamiaru przytaczać jej w całości. Kilka zamieszczonych wyżej tytułów wystarczy, aby pokazać, z jakim zainteresowaniem spotkały się opowieści pielgrzyma i jak burzliwą wymianę poglądów rozpętały. Zacytujmy dla przykładu fragment Nichifora Crainica, rumuńskiego profesora Uniwersytetu w Bukareszcie i byłego ministra. Niestety, nie dysponujemy tekstem oryginalnym, a jedynie niemieckim przekładem autorstwa Waltera Biemela⁷, niezbyt przydatnym do tłumaczenia. Spróbujmy jednak:

Pośród rozmaitych, eksperymentalnych i teoretycznych form mistyki prawosławnej dominuje jedna, która nadaje im wszystkim szczególne zabarwienie: modlitwa do Jezusa, znana również pod wieloma innymi nazwami, jako: modlitwa ducha, modlitwa serca lub modlitwa izychastyczna (sic!). W duchowości Zachodu nie znajdziemy żadnej przypominającej ją formy [modlitwy]. Jest właściwa wyłącznie dla Wschodu. W narzucającej się, historycznej pełni, od starożytności aż po najśłynniejszych rosyjskich starców, w bardzo dużej mierze stanowiła ona element konstytutywny prawosławnej kontemplacji, ze względu zarówno na swoją treść doktrynalną, jak i na metodę oraz praktykę.

⁶ Zgodnie z wielce trafnym niemieckim tytułem (*Das andere Russland*) przekładu dzieła: P.I. KOLOGRIWOF, *Essai sur la sainteté en Russie*, Gruges 1953.

⁷ N. CRAINIC, *Das Jesusgebet*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 60 (1941), s. 341–353.

Modlitwa do Jezusa, przekazywana z pokolenia na pokolenie przez ojca duchownego niczym uczniowi przez mistrza i zazdrośnie strzeżona, przechowywana w ściślejszej tajemnicy jako święty obyczaj, zachowała swój nieknięty, pierwotny kształt. Kiedy w 1782 r. Nikodem Hagioryta po raz pierwszy wydał w Wenecji poświęcone temu sposobowi kontemplacji traktaty z dziedziny „praktycznej i teoretycznej filozofii”, zebrane pod nazwą *Filokalii*, na Wschodzie rozsprzedano wszystkie, co do jednego, egzemplarze⁸. Ów osobliwy szczegół, będący jedynie echem pewnej tradycyjnej dla tamtego kręgu kulturowego dyscypliny, precyzyjnie ukazuje niespotykany profesjonalizm. Modlitwę do Jezusa można utożsamiać z życiem duchowym prawosławia. Stanowi ona główny element wszystkich reguł życia zakonnego, a ze względu na swoją wartość uniwersalną może nawet zastąpić *officium divinum* i wszelkie inne modlitwy⁹.

Na czym polega przypisywana tej modlitwie przez Siergieja Bułgakowa i tłumacząca jej długowieczność wartość uniwersalna? Odpowiedź leży w imieniu Jezusa, które stanowi jej jaśniejące centrum. „Panie Jezu Chryste, Synu Boży, zmiłuj się nade mną grzesznym” lub krócej: „Panie Jezu Chryste, Synu Boży, zmiłuj się”, czy wreszcie: „Panie Jezu Chryste, zmiłuj się”. W tym ostatnim

⁸ „Alle bis auf eines” – 1) „wszystkie aż do ostatniego”, 2) „wszystkie poza ostatnim”, zob. K.E.A. SACHS, C. VILLATTE, *Enzyklopädisches Wörterbuch der französischen und deutschen Sprache*, Berlin²¹ ok. 1920, s. 106, kol. 2, nr 4.

⁹ Ostatnie zdanie zacytowano za: S. BUŁGAKOW, *Orthodoxie*, Sibiu–Hermannstadt 1933, bez podania numeru strony.

wypadku liczba słów ogranicza się do pięciu i zarazem spełnia wymogi często w tym kontekście przywoływanej przez autorów izychastów maksymy św. Pawła: „Lecz w Kościele wolę powiedzieć pięć słów według mego rozoznania, by pouczyć innych, zamiast dziesięć tysięcy wyrazów według daru języków” (1 Kor 14,19). Tych kilka słów ma zresztą znaczenie tylko na etapie wprowadzenia do kontemplacji, gdyż w jej punkcie kulminacyjnym tekst zlewa się w jeden, wyrywający się z głębi serca okrzyk: „Jezu! O mój Jezu!” – który ostatecznie zamiera w ciszy uniesienia.

Zacytowaliśmy powyższy fragment (istnieją też dziesięciokrotnie dłuższe), aby dać wyobrażenie o tego rodzaju tekstach. Mnich Kościoła Wschodniego uznał za swój obowiązek stwierdzić, że przytoczony „artykuł traci na skutek wyjątkowego braku zmysłu krytycznego; autor przypisuje ułożenie modlitwy do Jezusa błogosławionej Marii Pannie. Mogłoby to być prawdą w znaczeniu mistycznym, ale nie powinno wkraczać w perspektywę historyczną”¹⁰. Crainic powołuje się zresztą¹¹ na niekwestionowany autorytet samego Grzegorza Palamasa¹². W rzeczywistości w drugiej ze swoich dwóch homilii na Ofiarowanie (εἰσοδος) Najświętszej Maryi Panny, wydanych w 1861 r. w Atenach przez Sofoklesa K. Ex Oeconomona, Grzegorz Palamas zapewnia, że Dziewica „daje początek (καινοτομεῖ) rzeczom większym i bardziej doskonałym; tworzy, praktykuje i przekazuje potomności z jednej strony *praxis*

¹⁰ N. CRAINIC, *Das Jesusgebet*, s. 7, przyp. 1.

¹¹ Tamże, s. 348.

¹² Pomija przy tym jego tytuł świętego.

wyższą niż *theoria*, a [z drugiej] *theoria* – w takim stopniu doskonalszą niż ta aż dotąd tak chwalona, w jakim prawda przewyższa wyobrażenie” (§ 31, s. 169). „Wyrzekając się podatnego na krytykę zachowania, wybiera życie w ukryciu, wolne od wszelkich związków z ludźmi, w niedostępnej tajemnicy sanktuarium, gdzie wyzbyta jakichkolwiek świeckich więzi, oswobodzona z jakiegokolwiek przywiązania, wznosząc się nawet ponad uczucie sympatii wobec własnego ciała, skłania swój umysł, by pracował nad własnym nawróceniem, oddawał się oczekiwaniu i nieustannej, Boskiej modlitwie. Osiągnąwszy w ten sposób całkowite panowanie nad sobą i stan, który przewyższa kłębiące się myśli, wszelki obraz i słowo, stworzyła nową, rozważną drogę ku niebu, pojmowanie, by tak rzec, możliwej do poznania ciszy” (§ 38, s. 176).

W żadnym fragmencie wspomnianych dwóch homilii Palamas nie przypisuje autorstwa modlitwy do Jezusa Najświętszej Maryi Pannie. Jeśli jednak wielkości równe tej samej wielkości są wzajemnie równe¹³, to wspomniana modlitwa, ze względu na swoją wyjątkowość, odpowiada najwyższemu stopniowi kontemplacji. Z tym właśnie przekonaniem Crainic czytał Palamasa¹⁴.

¹³ Jedno z twierdzeń Euklidesa [przyj. tłum.].

¹⁴ Skoro modlitwa do Jezusa jest charakterystyczna wyłącznie dla bizantyńskiego Wschodu, a zarazem najbardziej zbliżona do modlitwy myślniej, to wedle wszelkiej logiki należałoby powiedzieć, że Kościół rzymski takiej formy modlitwy myślniej nie zna. Nie powinno nas zatem dziwić stwierdzenie: „Oficjalnie Kościół katolicki postrzega modlitwę mentalną (την νοεράν προσευχήν) i hezychazm jako rodzaj herezji”, „Hagioritiki Vivliothiki” 24 (279–280) 1959, s. 367 [brak autora i tytułu w oryginale; przyp. red.].

Moglibyśmy przywołać sporo książek i artykułów o podobnym wydźwięku. Często jednak nie rozróżniają one formuły modlitwy od metody, która wyznaczyła jej ramy w stuleciach od XII do XIV. Nie zamierzamy omawiać tej metody, zwanej hezychastyczną, lecz samą modlitwę, dlatego przejdziemy bezpośrednio do interesującego nas zagadnienia.

Chcąc zachować przejrzystość, podzielimy nasz wywód na dwie części: 1. Imiona Zbawiciela; 2. Wzywanie imienia. Zarówno w jednej, jak i w drugiej wprowadzono, na ile to możliwe, porządek chronologiczny.